

Lappmarkens kristendom og de førstefødtes menighet

Roald E. Kristiansen

Roald E. Kristiansen f.1953. Cand.theol. Oslo 1979, Ph.D. Emory University, Atlanta, USA 1987. Seminarlektor Metodistkirkens Teologiske Seminar 1980-1991, førsteamanuensis Høgskolen i Finnmark 1991-1997, førsteamanuensis Institutt for historie og religionsvitenskap, Universitetet i Tromsø fra 1997. Har skrevet flere artikler om læstadianismen, samt boken Samisk religion og læstadianisme (2005).

Abstract

Early Læstadianism had a strong missionary profile. Within a couple of decades after its beginning in 1845, the movement had established numerous congregations not only in northern Sweden, Finland and Norway, but also in North America. Internal tensions, however, caused a split in which the movement separated into an Eastern and a Western branch. The mission work of the Western branch was based on a view of the congregations that emphasized their submission to the religious authority of its leaders in Swedish Lappland. The concept of «Lappland» thus took on a religious significance which became the hallmark of the Western Læstadian branch, also known as the Firstborn.

Stikkord: læstadianisme – førstefødte – samer – misjon – lappmark

Den læstadianske bevegelsen består i dag av flere selvstendige fraksjoner som alle går tilbake til den vekkelse som brøt frem i Karesuando ved forkynnelsen til presten Lars Levi Læstadius (1800-1861) på midten av 1840-tallet. Mens læstadianerne i Norden i dag er medlemmer av sine respektive lutherske nasjonale kirker, er *de førstefødte* i Nord-Amerika etablert som et eget kirkesamfunn (*Old Apostolic Lutheran Church*). Hvorvidt en slik utvikling også vil skje i de nordiske land, er ennå uvisst.¹ Forutsetningene for en slik utvikling kan sees i lys av den særegne forsamlingsforståelse som ble utviklet på slutten av 1800-tallet i Tornedalens vestlige del (svensk lappmark)² som førte til læremessige avgrensninger, fraksjonsdannelser og etter hvert

til organisatoriske splittelser. Denne artikkelens fokus er på fremveksten av den vestlige læstadianske forsamlingsforståelsen innen vekkelsen fram til ca. 1900.

Læstadianismens tidlige fase

I forbindelse med at Læstadius i 1849 flyttet sin pastorale tjeneste fra Karesuando til Pajala i Nord-Sverige ble han av domkapitlet i Härnösand utnevnt til generalvisitator for forsamlinger og skoler i Sveriges lappmark.³ På 1850-tallet organiserte Læstadius en rekke *misjonsskoler* som kom til å spille en viktig rolle for fremveksten av den læstadianske vekkelsen.⁴ Skolene var ambulerende og holdt til noen måneder på ett sted før de ble reetablert andre steder. Den første skolen ble i 1848 lagt til Lainio med Johan Raattamaa (1811-1899) som lærer.⁵ Etter hvert som flere skoler ble etablert, ble nye lærere ansatt. Lese- og skriveopplæring sto sentralt, men like viktig var kristendomsformidlingen som ofte resulterte i regelrette barnevekkelser.

Skolevirksomheten var fra starten av en integrert del av det læstadianske vekkelsesarbeid der lærerne også virket som vekkelsespredikanter. Etter skoletid ble det holdt *byabön* i skolen. Byabön var en institusjon og opprinnelig en særordning for lappmarken.⁶ Ordningen ble innført i 1593 og gjaldt for områder med lang kirkevei. Ved byabön skulle en legmann holde forsamling og lese fra en godkjent postille. I den læstadianske form for byabön⁷ ble postillen erstattet av et manuskript fra en av Læstadius' prekenere, hvoretter læreren leste og forklarte en bibeltekst. Denne formen for byabön dannet basis for de læstadianske forsamlingsmøtene som i store trekk har beholdt den samme formen frem til i dag.

Etter Læstadius' død ble misjonsskolene avviklet mens vekkelsesarbeidet fortsatte med Raattamaa som leder. Hans arbeidsområde var de tre nordligste forsamlinger i lappmarken, Karesuando, Jukkasjärvi og Gällivare, men hans innflytelse strakk seg også til Tornedalens østlige og sørlige del. Et viktig sentrum for vekkelsen ble Gällivare i det nordvestlige Sverige etter at misjonsskolen kom dit. Den status Gällivare etter hvert fikk blant de førstefødte, henger utvilsomt sammen med den sentrale posisjon stedet fikk i vekkelsens tidlige fase.

Misjonsskolene ble vekkelsens viktigste redskap for spredningen. Mye av vekkelsens teologi ble på denne tiden utmeislet, inkludert lederskapsstruktur og organisasjon. Misjonsarbeidet la grunnlaget for en fremvoksende forsamlingsforståelse.⁸ Dette var nødvendig fordi det ekspansive arbeidet medførte koordineringsbehov for en virksomhet som omfattet alle tre land på Nordkalotten så vel som de læstadianske forsamlingene i Nord-Amerika.

Betegnelsen *læstadianere* synes tidlig å ha festet seg og ble brukt av den første som ga en teologisk vurdering av vekkelsen (1876), presten Jacob Englund (1823–1914).⁹ I Finland ble læstadianerne ofte kalt *hihulitter*. Ordet hang sammen med de lyder (*hi-hu*) som fremkom når de vakte kom i ekstase.¹⁰ Selv benevnte læstadianerne seg en tid som *snabbtroende*.

Læstadianismen ble etter hvert splittet i flere fraksjoner. I Norge dominerer tre fraksjoner: De førstefødte, Lyngen-retningen og Alta-retningen. Der er også andre fraksjoner som f.eks. den konservative gruppen (gammellæstadianerne)¹¹ og de nyvakte, begge mest utbredt i Finland. Førstefødt-fraksjonen, som står i fokus for denne artikkelen, har sitt historiske tyngdepunkt i det nordvestlige Sverige, og på norsk side i Ofoten og Lofoten.

Læstadianismens fremvekst i Ofoten

Førstefødtretningen hører til den vest-læstadianske forgreningen. At denne

retningen benevnes som vestlig, henger sammen med at den vokste frem i Tornedalens vestlige områder i motsetning til det øst-læstadianske kjerneområdet som var i de østlige og sørlige deler av Tornedalen, samt i Österbotten på finsk side av Østersjøen. Skillet mellom vestlig og østlig læstadianisme utviklet seg gradvis i løpet av 1800-tallets siste halvdel og kulminerte ved århundreskiftet i en serie konflikter omkring forsamlingsforståelse, predikantprofilering og religiøs praksis. Generelt kan en si at det vest-læstadianske miljøet er karakterisert ved en særegen forsamlingslære med en tilhørende profilert botsforkynnelse og botspraksis.

De førstefødtes fremvekst i Norge henger sammen med vekkelsens innpass i det samiske miljøet på begge sider av grensen. Svenske reindriftsamer hadde sommerbeiter på norsk side, og de tette båndene mellom reindriftsamene og norske fastboende samer bidro til at vekkelsen raskt fikk fotfeste, først og fremst i prestegjeldene Ibestad, Trondenes og Ofoten.

Det var vitnesbyrdet til en ung kvinne fra Gratangen i Sør-Troms som startet vekkelsen på norsk side. Høsten 1847 dro hun tilbake til Jukkasjärvi for å bli konfirmert i den menigheten der hun var døpt. Hun var på norsk kjent som Karen Nilsdatter (1830-1886) og på samisk som Jerpe-Gáddjá.¹² Mens hun oppholdt seg i Jukkasjärvi vinteren 1847/48, kom hun med i vekkelsen. Da hun vendte tilbake til Norge på vårparten, delte hun sine erfaringer med slekt og venner, og vekkelsen spredte seg raskt. Svenske reindriftsamer bidro også til at store deler av samene på norsk side sluttet seg til læstadianismen. De første 20 år foregikk vekkelsen helt og holdent innenfor det lokale samiske miljøet, men gradvis ble nordmenn oppmerksom på det som skjedde og ble selv trukket med. Predikanten John Olai Elvebakk fortalte i et intervju med NRK i 1972 at enkelte nordmenn lærte seg samisk for å kunne ta del i vekkelsen.

Selv om de samiske predikantene ikke ble utsendt av Læstadius selv, fungerte de i praksis som misjonærer, ikke bare overfor eget folk, men også for nasjonalfolket. Dette var noe helt nytt og innebar for de troende at det samiske fikk en ny og viktig betydning. For de troende representerte vekkelsen en revitalisert apostolisk kristendom og ble tolket som en særegen «nådeshusholdning». I et brev skrev Johan Raatamaa til Hammerfest:

Til Ofoten sendte vi ikke fra først av predikanter. Men reinhyrdene har båret Guds ords sæd over fjellene, og de har bevart den ren. Reinhyrdene var ikke særlig ansett i menneskenes øyne. Et solbrent ansikt og en reinskinns pesk var de ytre kjennetegn. Men innenfor dette enkle ytre banket det et varmt hjerte for sin egen og andre sjelers salighet. Så foraktet har Guds sønn alltid vært i verden.¹³

Den læstadianske form for misjon med samer som selvstendige aktører ble av de førstefødte betraktet som sentral for den fremvoksende forsamlingsforståelsen ved at forsamlingsidentiteten ble knyttet til en religiøs tolkning av begrepet «lappmarken».¹⁴ Denne koblingen ble viktig for forsvaret av lappmarkforsamlingens autoritet i forbindelse med stridene i de amerikanske læstadianske forsamlingene, noe som skal behandles nærmere nedenfor.

Frem til århundreskiftet var læstadianismen i Ofoten en sterkt misjonerende bevegelse, der mange samiske predikanter var ledende aktører. I sin redegjørelse for vekkelsens fremvekst beskrev predikanten Anton Karlsen (1880-1954)¹⁵ hvordan vekkelsen gjorde seg gjeldende i store deler av Ofoten prestegjeld og snart vant solid fotfeste også i Lofoten.¹⁶ Utbredelsen av bevegelsen fortsatte ved at de troende etablerte seg på nye steder, f.eks. på Finnmarkskysten.

Læren om de førstefødtes menighet i Lappmarken

I sin avhandling om læstadianismen (1954) hevdet læreren Dagmar Sivertsen at av alle de læstadianske lærespørsmål, «er det intet som har skapt større innbyrdes bitterhet og strid blant læstadianerne overalt hvor de har dannet menigheter, enn Johan Raattamaas lære om den førstefødte menighet».¹⁷ Betegnelsen «førstefødt» var basert på ordene i Hebr 12,22-24:

Men I er kommet til Sions berg og den levende Guds stad, det himmelske Jerusalem, og til englenes mange tusener, til høitidsskaren og menigheten av *de førstefødte*, som er opskrevet i himlene, og til dommeren, som er alles Gud, og til de fullendte rettferdiges ånder, og til Jesus, mellemmann for en ny pakt, og til oversprengningens blod, som taler bedre enn Abels.¹⁸

Fra først av har trolig førstefødtbegrepet vært allment brukt om de som kom til tro gjennom den læstadianske forkynnelsen. Allerede tidlig merker en imidlertid at begrepet innsnevres til primært å gjelde lederskapet (predikantene). Det kan en se i et brev Raattamaa av 15.7.1872 til predikanten Erkki Anti Juhonpieti (1814-1900) i Pajala. Her formaner han de troende om å forbli i Åndens enhet, «eftersom jag är förstfödt ibland många bröder».¹⁹ Innsnevringen henger trolig sammen med de begynnende stridigheter omkring lederskapet, en strid som var knyttet til synet på forholdet mellom lov og evangelium i forkynnelsen. Spørsmålet hadde meldt seg allerede i Læstadius' levetid. Læstadius var kjent for sin vektlegging av loven som skulle drive tilhørerne til syndserkjennelse. Denne vektleggingen kunne tidvis stå i skarp kontrast til Raattamaas mer evangeliske forkynnelse med vekt på nåde og syndsforlatelse. De to klarte selv å leve med denne forskjellen, men det klarte ikke alltid predikantene som fulgte i deres fotspor. Som vekkelsesleder forsøkte Raattamaa å holde predikantflokket samlet ved å minne om at de alle som forsamlingsledere hørte med til lappmarkens førstefødte. Begrepet «førstefødt» ble dermed knyttet til forsamlingsforståelsen og hvem som hørte til den *rette* forsamlingen av førstefødte.

Diskusjonen om forsamlingsforståelsen ble viktig for læstadianismens videre utvikling, særlig for de læstadianske forsamlingene i Nord-Amerika. Utvandringen fra Finland, Sverige og Norge førte til opprettelsen av læstadianske forsamlinger flere steder, bl.a. i byen Calumet, Michigan.²⁰ Her kom det tidlig på 1870-tallet til betydelige stridigheter omkring spørsmålet om lederskapet. For å løse stridene henvendte man seg til Raattamaa. Etter et første mislykket forsøk, sendte han i 1877 sin betroede medarbeider Johan Takkinen (1838-1892) som fredsmeidler.²¹ Også Raattamaas sønn, Petter, befant seg på denne tiden i Amerika der han kom under innflytelse av den finske predikanten Salomon Korteniemi (1810-1904).²² Korteniemi hadde i 1873 etablert en læstadiansk forsamling i Calumet som en selvstendig kirke under navnet *The Salomon Korteniemi Lutheran Apostolic Society*.²³

I sitt svar til Calumet 25.10.1877 tok Raattamaa avstand fra at en kristen forsamling oppkalte seg etter en av forsamlingens predikanter. Han hevdet at der er bare én menighet, den som Kristus selv hadde stiftet: «En är Kristus och en är församlingen, och den förstföddas församling är den rätta församling i vilken vi alla är samlade».²⁴ Spørsmålet om en menighet er «rett» var for Raattamaa knyttet til botspraksisens *nøkkelmakt*, dvs. makten til å forlate synder.²⁵ Det avgjørende var at den vakte åpent bekjente sine synder og mottok ordet om syndsforlatelsen fra en troende person i forsamlingen. Det ble ikke regnet som tilstrekkelig å be i sitt lønnkammer om tilgivelse for sine synder. Læstadiansk botspraksis tilsa at syndsforlatelsen skulle foregå innenfor rammen av forsamlingen. I sitt arbeid gjorde Takkinen det dessuten klart at rett botspraksis måtte inkludere uttalt tillit til lappmarkens eldste, dvs. det læstadianske lederskapet i svensk lappmark. «Lappmarken» ble dermed tillagt en religiøs betydning som betegnelse på den forsamling Kristus nå hadde etablert i Sveriges lappmark og som derfra var blitt spredt videre via Finland, Norge og helt til Amerika.

Korteniemi ville fra først av ikke bøye seg for Takkinen og lappmarkledelsen. I

tillegg til autoritetsproblematikken, var Takkinen opptatt av forkynnelseform og innhold, særlig forholdet mellom lov og evangelium. Han var kritisk til det han mente var en lettvinnet omgang med nådeforkynnelse. Dette reagerte mange negativt på og bidro til at meglingen mislyktes. Resultatet ble en forsamlingsplittelse. Selv om Korteniemi etter hvert vedgikk at han hadde trådt feil, ble han avsatt som predikant og Takkinen overtok som forsamlingsleder.²⁶

Selv om Takkinen så ut til å ha seiret, fikk han likevel ikke full oppslutning. Striden var knyttet til bruken av begrepet «førstefødt» og dermed til autoritetsproblematikken. De som gikk imot Takkinen mente at uttrykket først og fremst refererte til Kristus og ikke uten videre kunne anvendes på lappmarkpredikantene. Takkinen holdt imidlertid på sitt og mente at det rette «fårehus» eller «vingård» befant seg i svensk lappmark der *moderen* er. «Moderen» betyr i denne sammenheng den forsamlingen der lappmarkpredikantene våker over «redene» (forsamlingene). Modernenighet innehar den øverste autoritet og vingårdstreets «greiner» (lappmarkspredikantene) må derfor adlydes når de definerer forsamlingens «gjerder» (grenser) for å verne de troende mot «farlige ulver» (falske profeter).

Den 13.6.1889 skrev Raattamaa til sønnen Petter for å klargjøre sitt forsamlings-syn for ham. Her forklarer han sin oppfatning av hvor man finner «de førstefødtes menighet»:

De är de med smärta pånyttfödda i svenska Lappmarken i vår tid, utvilken hjord, som är i levande tro predikanter har utsänts till Norge, Finland, Sverige och Amerika [...], vilka den gode Herden Jesus har lett in i ett fårahus, ja, även till de förstföddas församling, som är skrivna i himmelen. Vi säger inte att äldre kristna är bättre än yngre, men i den rätta församlingen är blott de, vilka med de förstföddas församling är i Andens enhet, vilka inte åtlyder någon nyfödd sekts dömande.²⁷

Takkinen lyktes aldri i å etablere full lydighet overfor lappmarkens eldste blant de troende i Amerika. Kanskje fremsto «lappmarken» som autoritetssymbol som problematisk i amerikansk kontekst. Etter flere års strid fikk forsamlingen i Calumet noen år senere en ny og dyktig leder i den finsk-amerikanske presten Arthur Leopold Heideman (1862–1928) som stabiliserte forholdene. Under ledelsen til hans etterfølger og sønn, Paul A. Heideman, ble menigheten på 1920-tallet ordnet med fastere tilknytning til finske læstadianere og dermed til den øst-læstadianske fraksjonen som ikke tillå lappmarkmenigheten samme betydning som vest-læstadianerne gjorde.

Dagmar Sivertsen (1954) oppsummerte i sin avhandling Raattamaas forsamlingsforståelse med en kirkehistorisk betraktning: Kristus grunnla sin menighet ved apostlene og ga nøkkelmakten til menigheten. Jesus var menighetens grunnlegger og Peter ble den første menighetsleder. Over tid gikk imidlertid menighetens nøkkelforvaltning tapt, men tidvis ble nøkkelforvaltningen gjenopprettet inntil den sanne menighet til sist ble gjenreist i lappmarken ved Lars Levi Læstadius. Et slikt menighetssyn representerer en form for *dispensjonalisme*, der historien framstår som en serie husholdninger der Gud med visse mellomrom fornyer sin nådespakt med menneskene.

Dispensjonalismen ble aldri formelt teologisk utviklet i læstadiansk tradisjon, men tanken kommer likevel til uttrykk gjennom fremstillingen av vekkelseshistorien der nådeshusholdningen gradvis forskyves nordover inntil den ender i lappmarken. Jerusalem var utgangspunktet. Derfra brer vekkelsen seg utover i Romerriket, der den gradvis svekkes inntil den mister sin kraft. Deretter fornyes nådeshusholdningen, først blant waldernserne på 1200-tallet og deretter i Böhmen (Jan Hus), England (John Wycliff), Tyskland (Martin Luther), Danmark (Hans Brorson) og Norge (Hans N. Hauge). Til sist gjenreises vekkelsen lengst nord i verden, i lappmarken.²⁸ At det er i *nord* den siste åndsutgytelse vil skje, ble i læstadiansk tradisjon satt i sammenheng med et ord i profeten Sakarja 6,8 der det i eldre finske over-

settelse sto at «Herrens ånd skal hvile i Nordens land». Dette ble tolket slik at den læstadianske nådetid innledet den siste tid. Forfatteren Bengt Pohjanen har i en av sine romaner gitt en god formulering av denne læstadianske vekkelsesforståelsen:

[I]nte har påven i Rom fått himmelrikets nycklar, dem fick Johan Raattamaa från Saivomuotka by och han gav dem åt Jonas Purnu i Purnu by. Rom var inte den levandes kristenhetens centrum, det var bönhuset i Malminge, och Lars Levi Læstadius Uppenbarelsebokens sjuende ängel. Stod icke det skrivit klart hos profeten: «Jag skall låta min Ande vila över Nordenland».²⁹

Splittelsen i lappmarkmenigheten

Den nære kontakten mellom læstadianernes ledere i lappmarken og forsamlingene i Nord-Amerika fikk raskt følger for hjemlig kontekst. Skulle man gjøre som trosfellene i Amerika og forberede en kirkelig organisering? Noen lappmarkpredikanter, f.eks. Jonas Purnu (1829-1902),³⁰ tenkte åpent i slike baner og kjøpte nattverdustyr. Han fikk imidlertid beskjed fra Raattamaa om ikke å befatte seg med kirkens sakramenter. Selv var Raattamaa etter hvert blitt en gammel mann og det var usikkert hva som ville skje etter at han falt bort. Purnu var en sentral leder i flokken av lappmarkpredikanter og var kjent som en varm forsvarer av førstefødtmenighetens forrang. Mange anså ham som selvskreven kandidat til ledervervet etter Raattamaa.

Som talsmann for førstefødtmenighetens lederskap og for lappmarkspredikantenes autoritet representerte Jonas Purnu en motpol til vekkelsen i de østlige områdene der det fantes prester i lederflokkene. Purnu var lekmann og hørte til «småpredikantene» (*pikku saarnajat*). Disse stod i motsetning til «storpredikantene», dvs. de av kirkens prester som hadde sluttet seg til den læstadianske vekkelsen. Blant disse var den finske sognepresten i Enontekiö, Aatu Laitinen (1853-1923)³¹ og den svenske prosten Pehr Olof Grape (1844-1901).³² Også en svensk misjonær i Lannavaara, August Lundberg (1863-1930), opptrådte som læstadiansk predikant. Han ble imidlertid sett på med mistenksomhet av småpredikantene fordi han var ansatt av foreningen «Lappska Missionens Vänner», som ble finansielt støttet av kongehuset ved prinsesse Eugenie.³³

Forholdet mellom de store og små predikantene var til tider vanskelig. Per Olof Grape hadde f.eks. i 1897 tilrettevist et par av småpredikantene, deriblant Jonas Purnu, noe som endte i en kraftig ordveksling. Grape henvendte seg til Raattamaa, som mente at problemene nå var blitt så alvorlige at det var lite han kunne gjøre. Småpredikantene reiste tvil om de læstadianske prestene var rett omvendt. Purnu hevdet at de egentlige eldstebrødre var de *ulærde* lappmarkspredikantene og ikke lærde menn som Grape og Laitinen. Sosiale ulikheter bidro dermed til økte interne motsetninger. I tillegg kom den etniske faktoren. Lappmarkspredikantene var i vesentlig grad rekruttert fra det *samiske* miljø i lappmarkens vestlige del. I dette miljøet anså man seg lite tjent med at vekkelsens lederskap skulle bli for sterkt preget av kirkens menn ettersom det over tid ville kunne svekke det samiske lederskapet.

Spenningen økte utover på 1890-tallet og kulminerte i den hendelse som har blitt kalt for «røversynoden» i Gällivare våren 1901. Sogneprest Carl Edquist (1870-1948)³⁴ har gjort rede for møtet i boken *Ropande Röster i Ödemarken* der han presenterte partenes synspunkter.³⁵

Spenningen mellom de øst- og vest-læstadianske predikantene var høy og viljen var liten på begge sider til å komme den annen part i møte. Carl Edquists fremstilling er detaljert og viser hvordan partene i samtaler og prekener benyttet seg av både sverting og latterliggjøring. De spørsmål man egentlig var kommet sammen for å drøfte, ble først tatt opp da den vestlæstadianske predikanten Victor Appelqvist (1871-1938) i sin preken tok for seg teksten i Matt. 16. Kapitlet var en sentral tekst i konflikten og handlet om nøkkelmakten. Appelqvist fokuserte på spørsmålet om *hvem* som *nå* hadde hånd om himmelrikets nøkler. Han tok utgang-

spunkt i et brev Jonas Purnu hadde skrevet til den norsk-amerikanske predikanten Ole Matoniemi (1848–1925) i Calumet.³⁶ Han fremholdt hvor viktig det var ikke å ta anstøt av benevnelsen «de førstefødtes menighet» og minnet om at til alle tider hadde der vært folk som sto imot den rette lære. Slik var det fortsatt, mente han: Prestene holder det for feil at ulærde og enfoldige mennesker preker omvendelse og syndenes forlatelse. Derfor, mente han har vi så liten tillit til prestene, for vi ser jo i vår egen tid, hvor få prester det er, som i ensindighet med legpredikantene vilde oppbygge Herrens menighet, forbli i åndens enhet og bli bespottet for Jesu navns skyld så som Herrens menighet. Derfor har vi tillit kun til den menighet hvorinn vi er kommet gjennom den blodige dør, og som efter apostlenes ord er vår alles moder.³⁷ Etter talen henvendte Appelqvist seg til forsamlingen og spurte hvem den førstefødte er. Svaret kom raskt: Det er Kristus som hadde overdratt himmelrikets nøkler til apostelen Peter. Svaret var korrekt nok, men det viktige var hvem som *nå* er den førstefødte og hvem som *nå* har himmelrikets nøkler. Det forventede svar var selvsagt Jonas Purnu. De vest-læstadianske småpredikantene mente at Raattamaa før sin død selv hadde utpekt Purnu som sin arvtager. I et brev av 10.12.1901 skrev førstefødtpredikanten Johan Kieri fra Gällivare til sine trosfeller i Amerika at ved sitt siste besøk i Vittangi hadde man forgjeves forsøkt et forsoningsmøte mellom øst- og vest-predikantene. I møtet hadde Raattamaa lagt sine hender på Purnu og sagt:

Nu lämnar vi all dennas styrelse och göromål på dig, ty vi har funnit dig vara trofast, till att vårda och dra försorg om allt i församlingarna, så att Herrens hjord skall förbli samlad, såsom också jag har hållit tillsammans med de förstföddas församling. Nu går jag bort, och är inte längre bland er.³⁸

En bekreftelse på at Raattamaa hadde sagt disse ord ble ikke gitt, og møtet endte i ordkløveri og kaos, hvoretter predikantene gikk hver til sitt. Bruddet mellom vest og øst var et faktum.

Splittelsen på norsk side

De ledende predikantene i Ofoten frem til århundreskiftet var nesten alle samer, selv om nordmenn gradvis ble inkludert. Den ledende predikant i Ofoten var Peder Olsen Fjelldal (1836–1913) fra Gratangen. Han bodde i Jukkasjärvi i 30 år, men flyttet like før århundreskiftet tilbake og bosatte seg i Ballangen i Ofoten. Med sin bakgrunn fra den indre krets av lappmarkpredikanter, ble Fjelldal en leder med ubestridt autoritet.³⁹ Blant andre sentrale predikanter i Ofoten var samene John Mikkelsen (1837–1916) og nordmannen Petter Bakkejord (1852–1925), som begge underordnet seg Fjelldals lederskap. Ofot-ledelsen var sterkt knyttet til lappmarkens ledere. I sin avhandling hevder Dagmar Sivertsen at ledelsen i Ofoten fra første stund førte bevegelsen i direkte kontakt med Sverige og at Ofoten i så måte representerte et unntak for det læstadianske arbeidet i Norge ved at hovedlederne selv var bindeledd mellom de to land.⁴⁰

Fjelldal hadde selv vært til stede ved røversynoden i Gällivare og var skeptisk overfor avvikende oppfatninger til de førstefødtes forsamlingssyn. Dette ble avgjørende da Lyngen-predikanten Erik Johnsen (1844–1941) besøkte Ofoten på sin prekenreise vinteren 1903/04. Johnsen var en disippel av reindriftsamen og predikanten Antin Pieti (Per Anders Nutti, 1825–1898) fra Karesuando. Han tilhørte lappmarkspredikantenes indre krets, men var også knyttet til det finske øst-læstadianske miljøet. Erik Johnsen ble i økende grad kritisk til den vest-læstadianske fraksjon og til Ofot-predikantene spesielt.

Rundt nyttår 1904 kom Erik Johnsen til Kvitfors i Evenes der den samiske predikanten Thomas Paave (1827–1912) hadde bosatt seg på sine eldre dager. Paave kom fra Pajals øst-læstadianske miljø, men nøt stor tillit også i vest. Erik Johnsen tillyste samling på Kvitfors der han utfordret forsamlingen til å ta stilling til hans forkynnelse. Bakgrunnen var trolig en storsamling i Kabelvåg i 1901 der Fjelldal og

Eriksen hadde talt over samme tekst, men hadde tolket den forskjellig.⁴¹ På Kvitforsmøtet ga den samiske læreren og predikanten Thomas Johnsen (1844–1923) sin fulle støtte til Erik Johnsens skrifttolkning.⁴²

Johnsen fortsatte så sin reise og kom like etter nyttår 1904 til Gratangen der han holdt samling. Ryktene om møtet på Kvitfors hadde nådd Ofoten, og predikanten John Mikkelsen kom for å undersøke situasjonen. Resultatet ble to separate møter i Gratangen. Splittelsen var dermed et faktum også på norsk side.⁴³ Det ble i ettertid forsøkt megling mellom Erik Johnsen og Peder Olsen Fjellidal, men uten resultat. Læstadianerne ble delt mellom dem som fulgte Erik Johnsen (erikianere), og dem som fulgte Peder Olsen Fjellidal (perianere).

De førstefødtes menighet og dagens situasjon

Førstefødt-læstadianerne i Amerika er i dag organisert som et *gammel-apostolisk* kirkesamfunn. Navneformen *The Church of the Firstborn* brukes også.⁴⁴ Betegnelsene er uttrykk for den læstadianske forsamlingsforståelsen, der veknelsen anses som en gjenreisning av en apostolisk kristendom, den *levende* kristendom i motsetning til kirkens døde kristendom.

De førstefødtes forsamlings syn kan karakteriseres som *konneksjonalt*⁴⁵ fordi forsamlingene lojalt forventes å innordne seg under det årlige møtet i Gällivare forsamling. Hvert år møtes de førstefødtes utsendingspredikanter til en storforsamling ved juletider. Der drøfter man og tar beslutninger vedrørende virksomheten og tar stilling til spørsmål knyttet til lære og praksis. Stedbetegnelsen «Gällivare» uttrykker at vekkesarbeidet er forankret i *lappmarken* og bekrefter dermed lappmarkens status i læstadiansk vekkeshistorie. Historisk kontinuitet er viktig for de førstefødte. Dette bekreftes ofte ved at en viser til at det er den *samme* tro som kommer til uttrykk her som andre steder, noe som ofte understrekes når den læstadianske «periferi» (f.eks. besøkende fra amerikanske forsamlinger) møter det læstadianske «sentrum» (lappmarkforsamlingen). Når nye mennesker innlemmes i trosfellesskapet, får de del i «vår tids» nådeshusholdning. Den læstadianske tid- og stedreferansen blir dermed gjenstand for en religiøs reversert tolkning: Lappmarken som geografisk periferi representerer vekkeshistoriens sentrum samtidig som «vår tid» blir forstått som vekkeshistoriens mål.

Øst-læstadianerne avviste en slik tolkning. Lappmarken utgjorde for dem ikke et rom med religiøs relevans. Man beskyldte derfor vest-læstadianerne for å ville skape et nytt Rom med et pave-lignende hierarki. Man ønsket i stedet forsamlinger i en kongregasjonalistisk struktur der hver forsamling utgjør selvstendige enheter. Vest-læstadianerne ønsket på sin side en konneksjonal forsamlingsstruktur med et system av gjensidige forpliktelser overfor hverandre og overfor ledelsen. En overordnet ledelse er for de førstefødte viktig for den samlede bevegelsens arbeid.

Når det gjaldt forkynnelsen, sto vest-læstadianerne for en vektlegging av loven. Hvis nåden forkynnes uten broderlige formaninger, mente man at gudsordet sto i fare for å bli utvannet.⁴⁶ For øst-læstadianerne var nåden forkynnelse sentrale anliggende. Læstadianerne i vest og øst klarte aldri å enes om vektleggingen. I tillegg til ulik menighetsforståelse og forkynningsform, kommer synet på lekfolket. Mens den øst-læstadianske fraksjon åpnet for presters deltagelse i vekkesens arbeid, insisterte man i vest på lekfolkets sentrale posisjon og var sterkt kritisk til den kirkelige innflytelsen. Denne motstanden henger trolig sammen med den samiske dominans innen den vest-læstadianske fraksjon, som var generelt skeptisk til storsamfunnet og dets representanter, og i stedet tildelte samene en betydningsfull rolle i fremveksten av veknelsen. Denne etniske komponenten bidro til motsetningene mellom øst og vest. Selv etter at man på norsk side fikk økt tilslutning blant nordmenn, var også norske læstadianere skeptisk til innflytelsen fra de høyere samfunns lag. Klassebevisstheten bidro dermed til at den vest-læstadianske fraksjo-

nen ikke ønsket samarbeid med det øst-læstadianske miljøet i eget land (Lyngen-retningen). Erik Johnsen med sin åpnere holdning overfor kirken ble dermed avvist. I stedet skapte de førstefødte en egen læstadiansk fraksjon, som ble tolket som en revitalisert «opprinnelig» (gammel-apostolisk) kristendom. En slik menighet, mente man, representerte den siste og avgjørende veknelsen i kirkens historie.

Mens øst-læstadianerne i løpet av 1900-tallet har gjennomgått to store splittelser i Finland (1907 og 1934) og én i Norge (1992), har vest-læstadianerne stort sett beholdt sin enhet. At enheten ble bedre bevart i vest kan skyldes den konneksjonale forsamlingsstrukturen med sterke lojalitetsbånd og overnasjonale bindinger. Noen interne stridigheter var der på 1960-tallet, da en liten gruppe førstefødte i Sverige og Norge protesterte mot utgivelsen av en ny og språklig modernisert Læstadius-postille, men denne striden døde raskt hen. Mer problematisk er forholdet til dagens kirke, der de førstefødte mener at utviklingen har ført til en alt for stor grad av kirkelig sekularisering og tilpasning til det verdslige samfunnet.

Hvorvidt de førstefødte vil utvikle seg til et selvstendig kirkesamfunn i de nordiske land, er enda uklart, og en slik utvikling er ikke uten videre ønsket alle steder. Innflytelsen fra de førstefødte i USA kan imidlertid komme til å forsterke en slik utvikling. Kontakten mellom nordiske og amerikanske førstefødt-læstadianere er økende, og den amerikanske kirkelige organisering synes å inspirere en del norske og svenske læstadianere, ikke minst i en tid da Sveriges statskirkeordning er avvirket og den tilsvarende er betydelig svekket på norsk side.

Noter:

1 Nordvik, Torgeir (2015). *Læstadianerne og kirken. De førstefødtes og Lyngen-retningens forhold til Den norske kirke ved inngangen av 2000-tallet. Ph.d.-avhandling* (Tromsø: UIT – Norges Arktiske Universitet).

2 Begrepet «lappmark» har siden middelalderen vært brukt som en betegnelse på det nordlige Skandinavia og Finland, særlig de områdene som har vært befolket av samer. I hovedsak tilsvarende området det som i dag kalles svensk Lappland (Norrlands nordlige del) og finsk Lappland (Lapin lääni).

3 Om den historiske kontekst for Læstadius' arbeid med skole spørsmålet i lappmarken, se Anderzén, Sölve (2007). «Finska språket – Torne Lappmarks Lingua Sacra. Ordets makt, språk och undervisning vid 1800-talets mitt» i Olli Kangas & Helena Kangasharju (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige. Ordens makt och maktens ord* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland), 115-159, 467-468.

4 Om Læstadius' arbeid med misjonsskolene, se Boreman, Per (1954). *Læstadianismen: Fennoskandiens märkligaste väckelse och dess förhållande till kyrkan* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelsen), 68-73.

5 Raattamaa var en av Læstadius nærmeste medarbeidere og ansatt av ham som kateket, en stilling som i Sverige på denne tiden ikke var en geistlig stilling. Om Raattamaas virksomhet, se også Aadnanes, Per M. (1986). *Læstadianismen i Nord-Noreg* (Oslo: Tano), 49-51.

6 Om byabön-ordningen, se Lindmark, Daniel (red. 2010). *Ingångar till norrländsk kyrkohistoria* (Umeå: Luleå stiftshistoriska sällskap), 13-28, og Anderzén, Sölve, (1996). *Teaching and church tradition in the Kemi and Torne Laplands, northern Scandinavia, in the 1700s* (Umeå: Forskningsarkivet, Umeå universitet).

- 7 Også Kåre Svebak ser de læstadianske møtene som en videreutvikling av byabön-tradisjonen, jf. hans artikkel «Hva kan lutheranere lære av pietismens kirkekritikk?». URL: <http://docplayer.me/15339721-Hva-kan-lutheranere-laere-av-pietismens-kirkekritikk.html> (lest 21.9.2016).
- 8 Se hertil Brännström, Olaus (1962). *Den læstadianska själavårdstraditionen i Sverige under 1800-talet* (Uppsala: CWK Gleerup), 181-231.
- 9 Englund, Jacob Albert (1876). *Lars Levi Læstadius. En kyrklig tidsbild*. Uppsala. Særtrykk av [Svensk] Teologisk Tidsskrift.
- 10 Se forordet i Ahrenberg, Jacob (1897 [1889]). *Hihuliter. Skildranger från Östre Finland* (Stockholm: Albert Bonnier).
- 11 Fraksjonens finske navn er Suomen Rauhaniyhdistysten Keskusyhdistys (fredsforamlingenes sentralorganisasjon), forkortet SRK. I Amerika er gruppen kjent som The Laestadian Lutheran Church.
- 12 Om Jerpe-Gáddjá, se Kristiansen, Roald E. (2005). «Fra noaidens datter til de kristnes mor. Om læstadianismens fremvekst i Sør-Troms og Ofoten» i Per Axelsson og Peter Sköld (red.), *Ett land, ett folk: Sápmi i historia och nutid* (Umeå: Centrum för samisk forskning, Umeå universitet), 85-100.
- 13 Karlsen, Anton (1986). *Den læstadianske bevegelses historie i Ofoten og Lofoten* (Beisfjord: Alvin Nystad), II.
- 14 Begrepene «forsamling» og «menighet» brukes som oftest synonymt i læstadiansk kontekst.
- 15 Karlsen, Anton (1986) og Sivertsen (1954). *Læstadianismen i Norge* (Oslo: Land og Kirke), 283-304.
- 16 Om vekkelsens spredning i Lofoten, se Pedersen, Jens (1950). «Den læstadianske bevegelse» i Ola Berg, *Buksnes bygdebok. Bind II* (Buksnes: Buksnes bygdeboknemnd), 332-337. Se også Sivertsen (1954): 316-331.
- 17 Sivertsen (1954): 425.
- 18 Teksten er her gjengitt etter bibelens 1930-oversettelse som foretrekkes av dagens læstadianere.
- 19 ohan Rattamaa (2000). *Brev och skrivelser* (Haparanda: Biblioteca Laestadiana), 110.
- 20 Old Apostolic Lutheran Church of America (1999). *History of Living Christianity in America* (Hancock: Michigan), 20-34. Se også Lunde, May (1983). *Assimilation of the Old Apostolic Lutheran Church of Calumet, Michigan*. Hovedoppgave i engelsk (Oslo: Universitetet i Oslo).
- 21 Om denne striden, se Hepokoski, Warren H. (2002a). *The Laestadian Movement: Disputes and Divisions 1861-2000. Revised and Updated Edition* (Culpeper: Virginia), 28-34 og Hepokoski, Warren H. (2002b). *The Laestadian Movement: Background Writings and Testimonies* (Culpeper: Virginia), 59-62.
- 22 Kortenieniemi var fra Pello i Finland. Han bodde i flere år i Hammerfest før han emigrerte til Amerika.
- 23 Kirken endret i 1879 navnet til The Finnish Apostolic Lutheran Congregation.
- 24 Raattamaa (2000): 170.
- 25 Ifølge Hepokoski som beskriver konflikten fra et perspektiv sympatisk til Korneniemi, satte Takkinen i gang en granskning av botspraksisen og om der var full tillit til Lappmarkens eldste. Se Hepokoski (2002a): 31 og Hepokoski (2002b): 59.
- 26 Hepokoski (2002a): 30.
- 27 Raattamaa (2000): 309f. Se også Brevboken av 1966: brever og skrifter fra kristendommens eldste og predikant-er i vårt tidsrum (Beisfjord i Ofoten: Bertheus Antonsen), 147.
- 28 Se bl.a. Jens Pedersen, «Minneskrift» i Antonsen (1966): 434ff.
- 29 Pohjanen, Bengt (2011). *Silvertorpeden* (Stockholm: Norstedts).
- 30 Purnu hadde vært lærer i misjonsskolene og virket deretter som predikant. Purnus rolle i splittelsen drøftes også i Aadnanes (1986): 52f.

- 31 Laitinen var sogneprest i Enontekiö og Rovaniemi. Han var fra først av en motstander av læstadianerne, men sluttet seg til vekkelsen i 1881 og ble viktig for den læstadianske vekkelsen i det nordlige Finland.
- 32 Grape var sogneprest, først i Över-Torneå og senere i Neder-Torneå.
- 33 Om Lundbergs arbeid i Lannavaara, se Brännström, Olaus (1990). *Lannavaara-missionen och læstadianismen* (Stockholm: Almqvist & Wicksell).
- 34 Edquist var sogneprest i Kiruna (1913-1920) og baserer sin fremstilling på samtaler med noen av deltagerne og supplerer fremstillingen med en skriftlig redegjørelse fra en vest-læstadiansk predikant (Appelqvist).
- 35 Carl Edquist (1916). *Ropande röster i ödemarken: Bilder ur det kyrkliga livet i svenska Finnmarken* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse), 50-69. Ifølge Warren H. Hepokoski var bakgrunnen for møtet i Gällivare et møte i Lannavaara i 1897 der spørsmålet om læstadianske prester hadde ført til brudd mellom øst og vest, mens røversynden representerte et forlikforsøk, jf. Hepokoski (2002a): 35 og Boreman (1954): 167ff.
- 36 Olof Matoniemi (Ole Pedersen) kom fra Vadsø og var gift med Elsa Caroline Salmi fra Kittilä i Finland. De reiste til USA 1872 og slo seg ned i Calumet der det finske innvandrer miljøet sto sterkt. På slutten av 1870-tallet ble han valgt som tillitsmann i Den Apostolisk-Lutherske menighet i Calumet og holdt brevkontakt med sentrale predikanter i Lappmarken, deriblant Jonas Purnu.
- 37 Antonsen (1966): 156f. I Purnus brev hevdet han at prestene ønsket vekkelsen ledet inn i statskirkens skjød slik at de selv kunne korrigere Læstadius' lære.
- 38 Omtalen av hendelsen finnes i et brev fra Gällivare av 10.12.1901 og er inkludert i den finske brevsamlingen, *Aikakautemme Vanhinten Kirjoituksia*. Helsinki 1903, 245. Brevet ble utelatt i senere utgivelser. Det er gjengitt på engelsk i Hepokoski (2002a): 36-38. Den svenske teksten er oversatt fra finsk av Sölve Anderzén.
- 39 Jf. Sivertsen (1954): 356.
- 40 Sivertsen (1954): 291.
- 41 Korneliusen, Kristoffer (1969). *Kirken og menighetslivet i Skånland gjennom 100 år* (Harstad: Aas & Søn boktrykkeri). Se også Andreassen, Bengt-Ove (2001). *Mellom Luther og Læstadius: Sjølvstendigjøringa av Lyngen-læstadianismen 1900-1948*. Hovedoppgave i religionsvitenskap (Tromsø: Universitetet i Tromsø), 82f.
- 42 At Thomas Johnsen ga sin støtte til Erik Johnsen, var ikke uventet. Han hadde allerede tidligere signalisert skepsis til læren om de førstefødtes menighet, i likhet med Narvik-predikanten Abraham Brobach (1858-1901).
- 43 For nærmere drøfting av hendelsene under Erik Johnsens prekereise, se Kristiansen, Roald E. (2004). «På kristendomstur med Erik Johnsen: Misjon og splittelse i læstadianismen» i Roald E. Kristiansen (red.), *Väckelsen utan gränser* (Tromsø: Institutt for religionsvitenskap, Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Universitetet i Tromsø), Stensilserie D nr. 1, 61-86.
- 44 Se innledningen i *History of Living Christianity in America* (1999).
- 45 Begrepet «konnesjonale» er i dag mest kjent fra metodistisk tradisjon der John Wesley etablerte forsamlinger av troende i et nettverk av klasser, samfunn og årskonferanser. I dag brukes det om en kirkelig struktur der lokale menigheter er forbundet med hverandre i et system av gjensidige forpliktelser.
- 46 Jf. brev fra Takkinen, sitert i Hepokoski (2002a): 29.